

Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства

В юридичній літературі зустрічаються судження, що свідчать про «безмежний» зміст поняття «правова система», коли в неї включаються не властиві їй елементи. Проте усі елементи правової системи можуть бути тісно пов'язані один з одним, взаємозалежні, але разом із тим мають і відносну самостійність. Усі вони виконують загальні і специфічні функції у правовій системі, характеризуються єдністю й розходженням, сприяють ефективності дії всього утворення. Орієнтуючись на методологічний арсенал системного підходу, необхідно вирізнити такі складники в дослідженні правової системи: суб'єктний; нормативний; інтелектуально-психологічний; діяльнісний; результативний.

Суб'єктний рівень виокремлюється, щоб підкреслити значення суб'єктів права, єдиних системоутворюючих у певному сенсі матеріальних чинників правової системи. Людина є первинним суб'єктом права, здатним до активної духовної і практичної діяльності¹. Саме під таким кутом зору пропонує розглядати систему кримінальної юстиції й І. Б. Михайловська, яка вбачає специфіку сучасного підходу до дослідження соціальних систем крізь призму людей, речей, правил та ідей, що безперервно взаємодіють².

За аналогією з відомим висловом Арістотеля, що людина є політичною істотою, В. С. Нерсесянц висуває тезу, що людина за своєю природою є істотою правовою³. Проте, як підкреслює відомий російський вчений, таке судження не підкреслює природну даність, природженість людини правовій сутності, правових якостей людини: і людина, і людство в цілому розвиваються в напрямі свободи, права, рівності, справедливості якраз внаслідок їх відсутності⁴. «Особа, як суб'єкт права, — пише В. Нерсесянц, — в абстрактній формі персоні-

¹ Бачинин, В. А. Философия права : конспект лекций / В. А. Бачинин. – Харьков, 2002. – С. 104–107.

² Михайловская, И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса / И. Б. Михайловская // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 111–118.

³ Нерсесянц, В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М., 1997. – С. 40.

⁴ Там само. – С. 40–41.

фікує буття (сутність) права у сфері його існування. Правосуб'єктність — це, так би мовити, людський вимір і вираження процесу здійснення принципу формальної рівності. Суб'єкт (особистість, особа) тільки тому і є правовим суб'єктом (правовою особистістю, правовою особою), що уособлює правове буття, принцип права і виступає його активним носієм і реалізатором»¹.

На соціальному характері прав людини і громадянина обґрунтовано наполягає й П. М. Рабінович, який підкреслює, що з кінця минулого століття у вітчизняній суспільній науці, включаючи й праводержавознавство, розпочався процес, який було названо «антропологізацією» («антропологічний поворот»)². Він полягає у тому, що точкою відліку, центром і, так би мовити, кінцевим пунктом будь-яких суспільствознавчих досліджень стає людина — з її реальними властивостями, потребами, інтересами, нахилами, здібностями і що базисом усіх таких досліджень служить людинознавство, фундамент якого становить наука антропологія — загальна теорія людини.

Правова антропологія виступає одним із розділів філософії права, що являє собою такий підхід до права, коли останнє розглядається кризь призму людських здібностей³. Саме філософська антропологія визначає людину як людину здатну «завдяки тому, чим вона здатна бути і що зробити». Обґрунтовуючи впровадження цього поняття, французький соціолог права Ж. Карбоньє підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена властивістю бути юридичною істотою» і тільки їй властива здатність «створювати і сприймати юридичне». Саме ця притаманна людині здатність, вважав він, а також підтримуючий її ментальний механізм повинні бути предметом юридичної антропології⁴.

На проблему суб'єкта як найважливіше питання філософії права звернув увагу на початку ХХ ст. російський філософ права М. М. Алексєєв. Відповідно до його концепції, що являє собою одну з перших в історії світової думки спроб застосування феноменологічного методу до дослідження права, правовий суб'єкт, правові цінності і правові модуси (права й обов'язки) становлять у єдності правову структуру, тобто універсальну ідеальну складову права, його «логос» як феноме-

¹ Нерсесянц, В. С. Філософія права / В. С. Нерсесянц. – М., 1997. – С. 44.

² Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Львів, 2008. – С. 18.

³ Максимов, С. І. Суб'єкт права в філософсько-антропологічному вимірі / С. І. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 170–178.

⁴ Карбоньє, Ж. Юридическая социология : учебник / Ж. Карбоньє. – М., 1986. – С. 61.

нологічний еквівалент «природного права». Кожен з цих елементів у їх «неподільності» виступає «іпостассю» ідеального значеннєвого змісту права. При цьому суб'єктові належить роль «найбільш глибокого елементу правової структури»¹. Цей висновок перекликається з положенням відомого радянського юриста Є. Пашуканіса про суб'єкт як атом юридичної теорії, найпростіший елемент².

Проте антропологізація правової системи є досить новою постановкою проблеми для вітчизняної правової науки і тому потребує подальшої розробки з використанням новітніх методологічних технологій³.

Ураховуючи новітні методологічні досягнення щодо розуміння особливостей пізнавальної діяльності у сфері соціальної та зокрема правової реальності, виокремлюється оновлений феноменологічний контекст, згідно з яким право досліджується як соціальне явище, яке виникає за умов специфічного правового способу соціальної регуляції⁴. Феноменологічний контекст акцентує на взаємозалежному існуванні та еквівалентності обміну діяльністю індивідів, які за посередництвом соціальних відносин реалізують належну їм свободу в межах загальної норми (мірила, правила). Такий підхід дає підстави зробити важливий висновок про інтерсуб'єктивну (Хабермас) і в такому сенсі об'єктивну природу права, на відміну від висновків як суб'єктивізму, здатного до заглиблення у психологічний світ індивіда, так і абстрактного об'єктивізму, схильного до «примноження сутностей»⁵.

Сьогодні в теорії права існують дві загальні тенденції щодо розуміння суб'єктів права: у першому значенні не розділяють понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»; у другому — виокремлюють ці дві категорії. Ще на початку ХІХ ст. відомий вчений М. А. Гредескул у своїй праці «Загальна теорія права» зазначав, що «суб'єкт

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага, 1924. – С. 76.

² Пашуканис, Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е. Б. Пашуканис. – М., 1980. – С. 102.

³ Див.: Ковлер, А. И. Антропология права / А. И. Ковлер. – М., 2002. – С. 36–39; Максимов, С. І. Методологічні засади правової антропології // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х., 2003. – С. 126–129.

⁴ Четвернин, В. А. Введение в курс общей теории права и государства / В. А. Четвернин. – М., 2003. – С. 144; Право и общество: от конфликта к консенсусу / под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. – СПб., 2004. – С. 8–50.

⁵ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2008. – С. 96.

права є центральним пунктом у юридичних відносинах»¹. Він розподіляв їх на ті, що є фізичною особою і відповідно «творцем створюваних ним прав та обов'язків», та «штучного» суб'єкта, яким є юридична особа. Отже, його розуміння суб'єкта права збігається з розумінням суб'єкта правовідносин.

Р. Ієринг у 1844 р. писав про те, що особа — це сукупність юридичних відносин². Нерідко такий ракурс розгляду суб'єкта права залишався єдиним. Це стосується російської дореволюційної, а також радянської юридичної літератури, де суб'єкт права звичайно ототожнювався з учасником (суб'єктом) правовідносин та досліджувався у рамках складу правопорушення як його елемент. Цей підхід залишався головним під впливом того, що ні правопорядок царської Росії, ні радянська правова система не передбачали особистість, індивіда як вихідний початок, творця права. Хоча у радянській юридичній науці наприкінці XIX та на початку XX ст. сформувалася вагома ліберальна течія, в межах якої особистість набула визнання як вища правова цінність³. Сучасна російська та українська юридична наука після переломного періоду 1990-х рр., які пов'язані з руйнуванням ідей теорії соціалістичного права, починають повертатися до витоків російського правового лібералізму та гуманізму, до тих ідей, які сформувалися в рамках вказаної течії. Виходячи з цих ідей, можна стверджувати, що не суб'єкт права є належністю правових відносин, а навпаки, правові відносини та зв'язки є належністю суб'єкта права, його атрибутами. Суб'єкт — це та вісь, навколо якої формуються правові зв'язки, відносини.

Суб'єкти права як особи, навколо яких формуються правові зв'язки, для досягнення своїх практичних цілей вступають у правову комунікацію, намагаються формувати не тільки свої правові відносини, але й створювати «другу природу» — право. Їх інтереси не обмежуються тільки створенням практичних господарських зв'язків, вони поширюються і на неперсоніфіковані правові зв'язки, які виражені у законі. У цих нормативних зв'язках суб'єкти права намагаються інституціоналізувати свою загальну волю, усвідомлення того, якою має бути їх взаємодія у рамках реалізації їхніх цілей. При цьому важливо, щоб втілена у законі воля не відчужувалась від них, залишалась їхнею волею, а

¹ Гредескул, Н. А. Общая теория права : лекции, читанные в С.-Петербур. политех. ин-те / Н. А. Гредескул. – СПб., 1909. – 317 с.

² Иеринг, Р. Борьба за право / Р. Иеринг // Вестн. Гуманит. ун-та. Сер. Право. – Екатеринбург, 2002. – № 1 (3). – С. 208–211.

³ Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.

зв'язок, який закон установив, залишався їх правовим зв'язком. У законі суб'єкти права повинні бачити себе та свою волю, форму та засоби реалізації своїх інтересів, свій взаємозв'язок з іншими особами.

Взаємодія людини в будь-якій сфері із зовнішнім середовищем, особливо із соціальним світом, не може складатися інакше, ніж за посередництвом певних її уявлень про світ, наданням його елементам певного сенсу та значущості. Таким чином, вихідним у поглядах про сутність права є те, що саме право розглядається як породження суспільних відносин, передовсім взаємин між соціалізованими індивідами, адже те, що людина живе серед інших людей, не є її примхою чи висновком, якого вона дійшла з мотивів спільної вигоди: людина за своєю природою — як фізичною, так і духовною — призначена для життя у суспільстві і стає людиною лише в результаті життя в суспільстві. Способом існування соціалізованих індивідів, що мають суперечливі, але водночас однотипні з іншими інтереси, котрі вони не можуть самостійно реалізувати, є соціальне спілкування (конфлікт та співпраця) у формі стосунків одного з іншим та всіма іншими, яке й виступає по суті реальним, фактичним джерелом права¹.

Так, як стверджує С. І. Архипов, суб'єкт права як сукупність його юридичних зв'язків — це правова особистість, її інтереси, намагання, об'єктивовані зовні². Суб'єкт права, на його думку, це не тільки носій прав та обов'язків, а й головний фактор правового життя, від якого залежать зміст права, його функціонування та розвиток³. Сьогодні, у період бурхливих змін, які відбуваються у правовій науці, особливої уваги заслуговує підхід даного вченого, за яким суб'єкт права характеризується як «сукупність правових зв'язків», що не є елементом правових відносин, а навпаки, власне правові відносини є вторинними щодо суб'єкта і будуються навколо нього.

Зокрема, В. С. Нерсесянц під суб'єктом права розуміє певні «особи чи організації, за якими законом визнана особлива юридична властивість правосуб'єктності, що дає можливість брати участь у різних правовідносинах з іншими особами і організаціями»⁴.

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2008. – С. 97.

² Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.

³ Архипов, С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб., 2004. – С. 213.

⁴ Нерсесянц, В. С. Проблемы общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М., 2002. – С. 132.

С. С. Алексеев вважає, що суб'єкту права притаманні дві головні ознаки. По-перше, це особа — учасник суспільних відносин, яка за своїми властивостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Вона повинна володіти: а) зовнішньою відокремленістю; б) персоніфікованістю; в) здатністю виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю. По-друге, це особа, яка дійсно здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми¹. На думку Р. Й. Халфіної, «суб'єкт права» («правосуб'єктність») — поняття більш ширше, певною мірою відмінне від поняття «суб'єкт (учасник) правовідносин»². «Суб'єкт права» — це особа, яка володіє правосуб'єктністю, тобто особа потенційно (взагалі) здатна бути учасником правовідносин — це реальний учасник даних правових відносин. Таке визначення здається доцільним, адже суб'єкт правовідносин — це учасник конкретних правовідносин, а суб'єкт права — це особа, що не є учасником правовідносин, але за наявності певних умов може ним стати. Таким чином, суб'єкт права за деяких обставин може не бути учасником правовідносин, тоді як учасник правовідносин завжди є одночасно і суб'єктом права.

У сучасній юридичній літературі поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» дуже часто використовуються як синоніми. Але твердження про тотожність зазначених понять заперечуються навіть самою юридичною практикою застосування правових норм, тому що, беручи участь у правовідносинах якої-небудь галузі права, суб'єкт права реалізує в них не всі свої права та обов'язки, а лише якусь їх частину. Втім, ці поняття не можна ставити на один рівень узагальнення³, оскільки поняття «учасник правовідносин» є похідним від поняття «суб'єкт права».

Вважаємо доцільнішим проводити різницю між цими поняттями. Так, поняття «суб'єкт правовідносин» є більш вузькою формою визначення, ніж поняття «суб'єкт права», тому що носієм прав і обов'язків не завжди має бути учасник конкретного, індивідуалізованого правовідношення. Відмежовуючи поняття «суб'єкт правовідносин» як більш вузьке і конкретне, підлегле щодо поняття «суб'єкт права», потрібно вказати на ту основну характеристику, яка визначає можливість трансформації суб'єкта права в учасника правовідносин, тобто в суб'єкта правовідносин.

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 2008. – С. 379.

² Халфина, Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М., 1974. – С. 115–116.

³ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

У правовідносинах суб'єкти права виступають контрагентами у процесі виконання ними вимог нормативних приписів і набуття певних прав і обов'язків. Суб'єкт правовідносин — це такий суб'єкт суспільного життя, який здатний виступати учасником правовідносин як носій юридичних прав та обов'язків. Щодо тотожності понять «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин», то вони не завжди збігаються: по-перше, правовідносини — не єдина форма реалізації норм права; по-друге, малі діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права, не можуть бути суб'єктами правовідносин; по-третє, конкретний громадянин завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин¹.

Усі люди (фізичні особи) з моменту народження є суб'єктами права як у розумінні їх абстрактної правосуб'єктності щодо всього чинного законодавства, так і в розумінні їх конкретної правосуб'єктності — як реальних носіїв офіційно визнаних (природжених і невідчужуваних) прав і свобод людини. Людина є основним первинним суб'єктом права, яка займає особливу роль у системі суб'єктів права. Усі інші суб'єкти являють собою або спільноти, союзи людей, або певним чином майново відокремлені суб'єкти, і це вже є похідним від людини утворенням. Названі спільноти осіб чи майнові об'єднання можуть бути визнані або не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права — це вихідна база і невідмінна попередня умова для можливості появи неіндивідуальних (групових і т. п.) суб'єктів права. Для права свобода індивіда та інших суб'єктів соціального життя у правовій формі є визначальною можливістю їх функціонування в умовах соціальної цілісності та стійкої нормативно-правової сфери.

Отже, слід вважати, що суб'єкт правовідносин — це індивідуально визначений суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення. Поняття «суб'єкт права» є загальним і первинним, а поняття «суб'єкт правовідносин» — конкретним і вторинним. Можна зазначити, що трансформація суб'єкта права в учасника правовідносин пов'язана з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворенням наявності об'єктивного права в реальну поведінку.

Таким чином, на думку більшості учених, основним суб'єктом права є саме людина, яка може вступати у правові відносини. Умовою

¹ Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009. – С. 338.

вступу у правовідносини є наявність у неї правосуб'єктності. У законодавстві багатьох країн суб'єкт права ототожнюється з правоздатністю (здатністю, можливістю особи мати права та обов'язки) та дієздатністю (здатністю, можливістю особи самостійно, своїми діями набувати та здійснювати права, створювати для себе та виконувати обов'язки). Правосуб'єктність розглядається як юридична властивість, якість особи, правове становище, належність її до правової системи, входження до неї. Цей правовий стан особи формується не сам по собі, його джерелом є діючий правопорядок, система юридичних норм. Між особою та правопорядком виникає правосуб'єктний зв'язок, який має загальний, родовий характер, що визначає належність особи до правового суспільства, до кола суб'єктів права. Правосуб'єктний зв'язок не є, як іноді прийнято вважати, статичним, незмінним, він змінюється разом із особою.

Розглядаючи погляди вчених на правосуб'єктність, можна виокремити три основних підходи до визначення цього поняття. Перший, підтриманий М. В. Вітруком¹ та С. С. Алексеевим², визначає правосуб'єктність із категорій правоздатності та дієздатності в їх взаємозв'язку. Правосуб'єктність особи — це єдність її структурних елементів: правоздатності та дієздатності. Якщо правосуб'єктність реалізується лише через дієздатність, то саме через здатність суб'єкта усвідомлювати свої юридично значущі поступки та керувати своєю поведінкою вона й виражається. Цю теоретичну позицію тривалий час послідовно відстоював й С. С. Алексеев. Він вказував, що правосуб'єктність є не що інше, як праводієздатність. Тому категорії «суб'єкт права» і «правосуб'єктність» збігаються. Власне правосуб'єктність невід'ємна від особи³. Прихильники другого підходу визнають, що зміст правосуб'єктності складає праводієздатність. Стосовно третього підходу, то окрім праводієздатності, до правосуб'єктності включають права та обов'язки, закріплені за особами законами, і ототожнюють її з правовим статусом особи.

Визначимо, що права людини і громадянина, які включаються багатьма вченими до правосуб'єктності, як вираження правової сутності людини, можна вважати природними лише в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить з необхіднос-

¹ Вітрук, Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Вітрук. – М., 1979. – С. 24.

² Алексеев, С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 2008. – Т. 2. – С. 138–139.

³ Алексеев, С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 2008. – С. 380.

ті й доцільності саме визнання людей як певних правових суб'єктів, що пов'язується лише з фактом народження й існування людини¹. Тому люди (громадяни) і створювані ними об'єднання (громадські організації й рухи, комерційні й некомерційні організації, держава в цілому), які володіють правами й мають юридичні обов'язки, виступають реальними суб'єктами правової системи суспільства.

Такий висновок, як уже вказувалося, стає більш очевидним для юридичної науки². Ступінь автономності будь-якої соціальної системи залежить від характеру співвідношення елементів, що управляються, з тими, що не управляються, які входять до її складу. Зокрема, суб'єкти права (індивідуальні й колективні) як основні елементи соціальної системи суспільства й носії прав та обов'язків виступають об'єднуючим началом права і правової системи³.

Тому сутність права має розглядатись у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів, демократизації політичного життя, активною участю громадян у процесі нормотворчості, зокрема з виявленням необхідності регулювання певних суспільних відносин, формуванням соціальних очікувань щодо спрямованості та змісту їх регламентації, обговоренням проектів законів та інших нормативно-правових актів і внесенням до них пропозицій, залученням громадськості до процесу реалізації й оцінки ефективності законодавства⁴. Не випадково П. М. Рабінович запропонував інше бачення як структури правового регулювання суспільних відносин, так і похідної від цього структури самого предмета теорії права і держави, яка започатковується із правових проблем, а держава відповідно розглядається як основний організатор забезпечення прав та свобод людини і громадянина⁵.

Таким чином, необхідно підкреслити, що не суб'єкт існує для права, а право існує та визначається ним. Суб'єкт права — це та особа, чиєю свідомістю та діяльністю створюється, діє право, чії ідеали та

¹ Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009. – С. 135.

² Луць, Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Л. А. Луць. – К., 2005. – С. 5.

³ Скакун, О. Ф. Правова система України на правовій карті світу / О. Ф. Скакун. – Х., 2004. – С. 10.

⁴ Петришин, О. В. Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 24–34.

⁵ Рабінович, П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К., 2004. – С. 14–19.

намагання реалізуються у праві. Він той, ким визначається увесь правопорядок, усі існуючі правові норми, зв'язки та правовідносини. Він — джерело та мета усякого права. У цьому сенсі суб'єкт права є правовим абсолютом. Поділяючи думку І. Канта про те, що право — це найсвятіше, що є у Бога на землі, слід підкреслити — джерело цієї святості необхідно шукати саме у суб'єкті права, у правовій особистості людини¹. У своєму правовому існуванні як суб'єкт права людина дійсно стає подібним до Творця усього земного та залучається до процесу створення хоча б не першої, але другої природи. Звідси, на наш погляд, можна пояснити, чому суб'єкт права одночасно є центром, головним елементом усієї правової системи, зосередженням правових зв'язків, відносин, вищою правовою цінністю та правовим діячем, учасником усіх правових процесів та носієм правової культури і т. ін.

Особа саме у праві за допомогою нього формує свою особистість, суб'єктивність, свій особливий погляд на речі, особливу правову позицію. Кожен суб'єкт права є індивідуальним, він втілює у собі правовий світ, своє особливе праворозуміння та ставлення до права, свою внутрішню систему правових цінностей. Суб'єкт права — це джерело права, джерело всіх правових ролей, це завжди правова індивідуальність, яка створює об'єктивне право, об'єктивну правову матерію своєю волею, діяльністю, свідомістю².

¹ Алексеев, С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху / С. С. Алексеев. – М., 1998.

² Якимов, А. Ю. Статус субъекта права (теоретические вопросы) / А. Ю. Якимов // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 10.